

"את קין את בנך אשר אהבת"

הבשורה על פי יפתח

יעל פלדמן

אלוהים.... אשר תאהב אותו תשרוף באש-חרון אוכלת, כי קנא אתה.... אל הבל שעית ואל מנחתו, אבל אני ידעתי את סודך כי את קין, את קין אהבת, אשר על כן פרשת חסדך המצועף על קין לא על הבל. נע-ונד קין וחותמך על מצחו למען שאת אהבתך וחרונך על-פני האדמה. הלא אתה שלחת את קין את בנך אשר אהבת, לשוט בארץ ולחתום צלמך בחלדך. עד היה קין לצלמך צלם אלוהים אלוהי ברק ביער ואש בגורן... תן לי אות. (ההדגשות שלי, י.פ.)

N ת קין את בנך אשר אהבת?? האמנם קיים נוסח עברי אותנטי של "הבשורה על פי יהודה" שלא מזמן נתבשרנו על "גילוייה"? האמנם נמצאת גרסה עברית של אוונגליון אנטינומי זה, שבו חושפת כת בני-קין את ה"סוד הגנוסטי" שלה? שהלא עיקרו של סוד מיסטי זה הוא הידיעה (הגנוזיס), שהדברים אינם כפי שהם נראים ובוודאי לא כפי שנמסרו מפי הגבורה: לא רק יהודה איש קריות אינו הבוגד אלא הסייען בידי המושיע,¹ גם קין (שעל שמו נקראת הכת, אם כי חלק מהחוקרים מטילים ספק בקיומה...) אינו הרוצח הראשון אלא הבן האהוב; אלוהי צבאות הוא בורא רשע ועלוב (דמיורג) שמלאכתו לא צלחה בידו, הבריאה (העולם הזה, על כל חומריותו וגופניותו) אינה אלא כלא, שככל שנמהר להשאירו מאחורינו כן ייטב לנו (קרי: לנפשנו, שהרי את הגוף כדאי לנו להשיל כמו שמשיל הנחש את עורו), וכל גורמות יחסי השארות ואיסורי גילוי עריות שבתשתית התרבות אינם אלא בבחינת גדר שמצווה להורסה ולפרוץ בה פרץ.

כמובן, היפוך ערכים למהדרין זה אינו מיוחד ל"בשורה" ה"חדשה", ואפילו לא לגנוסטיקה בכלל. חלק ממנו - במיוחד שלילת הגוף ועולם החומר - מוכר לנו מן התרבות היוונית הקלאסית, שהותירה את חותמה המובהק גם בנצרות על ענפיה השונים. חלקים אחרים - כגון פריצת גדרות הטאבו המיניים - מוכרים לנו מגלגוליהם המאוחרים בתנועה השבתאית וספיחיה הפרנקיים, שאת שורשיהם הגנוסטיים זיהה כבר גרשום שלום. מה שמייחד את כת "בני קין", שלחוגיה מייחסים החוקרים את "הבשורה על פי יהודה", הוא טיהורו של קין והעמדתו בתפקיד הבן היקר והאהוב...

מהו אם כן מקורו של הקטע שבו פתחתי, בו טוען הדובר לידיעה מיוחדת של הסוד והוא כי "את קין, את קין אהבת"? למרות אופיים הקייני הברור, לא בשלהי העת העתיקה נכתבו השורות הללו, ואין הן מתורגמות מן השפה הקופטית (בה נשתמרו מרבית הכתבים הגנוסטיים). הן נכתבו בארץ בשנות השישים ונתפרסמו לראשונה בכתב העת 'קשת', בסיפורו המוקדם של עמוס עוז, "איש פרא".² סיפור קצר זה אינו מוכר דיו לקהל הקוראים ואף לא זכה

לתשומת לבה של הביקורת. ואין בכך כל פלא. הסיפור, שפורסם זמן קצר לאחר שיצא לאור אוסף סיפוריו הראשון של עוז, ארצות התן, בולט בזורתו על רקע יצירתו המוקדמת והפרוזה הצעירה של שנות השישים בכלל. שלא כמו גיבורים אחרים - מרביתם ישראלים בני זמננו - איש הפרא המופיע בכותרתו של סיפור זה הוא יפתח, השופט המקראי אשר ביצע, כזכור, שני פשעים מתועבים: הקרבת בתו, וטביחתם של כ-42,000 בני אפרים; ושלא כמו סיפורים אחרים בני התקופה "איש פרא" אינו סיפור ריאליסטי ואינו סיפור סימבולי אלא מעין "מדרש" מודרני.

ועם זאת, אין הוא הולך בעקבות מדרשי חז"ל. בעוד המקרא עובר בשתיקה על מעשי יפתח, מסורת חז"ל לא סלחה לו וגזרה את דינו לחומרה, כשהיא רואה במות בתו עונש על יוהרתו ועל אכזריותו. בעיצוב בתו, לעומת זאת, סטתה המסורת המדרשית לחלוטין מן הנרטיב המקראי, ואפשרה לבת להתנגד להחלטת אביה - אמנם בלא הצלחה יתרה. המדרש אפילו נתן בידי בת-יפתח את הכוח ואת הידע לטעון על חייה, אם מתוך בקיאות בחוקי ההלכה ביחס לנדרים ואם על סמך מקרי בוחן מן המקרא עצמו. עוז, לעומת זאת, מעניק ליפתח ולבתו טיפול שונה: הוא מרכיב את סיפורם על סיפור העקדה, כביכול ברוח המסורת הנוצרית. מסורת זו ראתה ביפתח גיבור אמונה ובבתו מודל של הקרבה מרטירית (נשית, כמו מרים אם המושיע), ופירשה את מעשה הקורבן וההקרבה של שניהם כמקבילה ממצעת בין האב ובנו של ספר בראשית לבין האב והבן של הברית החדשה...³

אולם, כפי שמעיד המונולוג המובא לעיל, הסופר הצעיר לא הסתפק בנצרות הנורמטיבית, אלא פנה גם אל שוליה החתרניים, אל הכתות הגנוסטיות שלא קיבלו כלשונה את "שלשלת הקבלה" של המסורת היהודית-נוצרית. וכך מייצג יפתח שלו כמה מגיבורי המקרא ה"רעים" שהפכו ל"טובים" (ראו סטרומזה), כמו במקורות אנטינומיים מסוג "הבשורה על-פי יהודה": יפתח אינו רק בבחינת ישמעאל ("איש פרא") אלא הוא נושא נפש להיות קין! אבל לא קין המקראי, הבן הדחוי, אלא קין הגנוסטי, זה שטוהר על ידי "בני-קין" והפך לבן הנאה והנבחר.

מקור זה הובלט על ידי הסופר כשקרא לנוסחו המאוחר של הסיפור, שהתפרסם כעבור עשור במהדורה המחודשת של ארצות התן, בשם "על האדמה הרעה הזאת".⁴ כותרת זו רק החריפה את ההדהוד הגנוסטי של "הבשורה על-פי יפתח": בני קין דגלו, כאמור, בשלילת האדמה הזאת, עולם החומר, מפני שנברא לדבריהם על ידי אל אכזר ורע, או, כדברי יפתח בסיפור, "בצלם משטמתך" (ראו להלן). ואם נוסף למוטיבים אלה את הפרת הטאבו על גילוי העריות המשמשת כאן כהסבר פסיכולוגי לאקט ההקרבה המתוומר של האב ובתו הפועלים כזוג מבוגרים בהסכם מלא - תהא התמונה הגנוסטית כמעט שלמה. אמנם רק כמעט.

שכן השאלה היא, כמובן, איך ולמה פנה עוז למקורות רחוקים וחתרניים אלה וכיצד הם שירתו את כוונותיו הספרותיות? אך לפני שנענה על קושיה זו יש לתהות על עיוורונה של הביקורת, שאפילו במיטבה החמיצה לעניות דעתי לא רק את מקורותיו של הסיפור אלא את השימוש הנועז שעשה בהם עוז. צפירה פורת, למשל, תפסה בחוש את מקורותיו הזרים של ערגון העקדה של עוז, "בן לדור הבנים הגלמים עקודי ההזיות המשיחיות", כלשונה;⁵ אברהם בלבן ציין את תשוקת המוות של יפתח המתבטאת בתשוקת ההתלכדות עם האלוהים;⁶ ואילו הלל וייס זיהה במפורש "משהו מן המרטיריות הנוצרית" בתפיסת העקדה בסיפור זה ואף הסמיך אותה לנובלה עד מוות, שאף היא פורסמה לראשונה ב'קשת' (1969).⁷ אולם אבחנות אלה אינן עונות על השאלה

באוניברסיטה גם בשנות השישים, שנות לימודיו של עוז. בשנים אלה נחשף הסופר הצעיר ככל הנראה גם לענפיה השונים של הספרות הבר-מקראית וההיצונית שהלכה והתפרסמה בעברית החל משנות החמישים. וכפי שהדגישה כבר נורית גרץ ניהל עוז הצעיר דיאלוג ער עם קהל הקוראים האוניברסיטאיים. אך נראה לי כי המתבר הצעיר, שנכווה כבר בנעוריו ברוח המרי הרומנטי, האישי והפוליטי כאחד, לא קיבל אותה בשלמותה ושכתב אותה בהתאם לצרכיו. וכך, בניגוד לדואליזם הגנוסטי, השולל את אלוהי המקרא שבו הוא רואה את הדמיון בורא

פיתוי זה, הארוס של המוות, הוא הוא הדרקון שבו נאבק הסופר, פסיכולוגית ואידיאית, כפי שמעידה יצירתו מראשית הברדיונית ועד אחריתה האוטוביוגרפית

העולם הרע הזה (או "האדמה הרעה הזאת"), אבל מאמין בקיומו של אל נסתר שכולו טוב (ואשר ל"דיעתו" (=גנוזיס) הוא חותר), יפתח-קין של עוז הופך את היוצרות ומציע פירוש מקורי משלו לטיעון הגנוסטי: קין ניצל כי הוא הוא שנברא "בצלם", כי קנאתו-שנאתו היא זו המייצגת את מהותו האמיתית של האל. זהו צלמו של אותו כפיל, "אלטר-אגו", או היריב-המתחרה, זה המסית תמיד את אל החסד והרחמים לנסות את בנו במבחן הקורבן וההקרבה - החל מן השטן בספר איוב שבמקרא, דרך "השר משטמה" בספר יובלות ("בראשית") שבספרות החיצונית, ששמו מהדהד ללא ספק בחזרות על המושג "משטמה" ונרדפותיו במונולוג שלפנינו,¹⁰ וכלה בלוציפר ומפיסטופלס של המיתוס הרומנטי המודרני (אצל מילטון וגתה, למשל). אמנם יפתח של עוז רואה את עצמו - בזכות הסינקרטיזם העמוני-עברי שלידתו מייצגת - כיורשה של מסורת אנטינומית-חתרנית זו; אבל מעבר לגבו מבקר הנרטיב (או המחבר המשתמע) את אחד העקרונות שלא השתנו גם במסורת זו - עיקרון הקורבן. בסופו של חשבון המונולוג הגנוסטי כביכול של יפתח פורם את המסכה שבעזרתה מוצגת "מתת המוות" היהודית-נוצרית, בלשונו של דרידה, כקורבן אהבה/ אחריות/ נאמנות/ אתיקה-שמעבר-לאתי,¹¹ ומאיר אותה באורה הקר והאכזרי של סמנטיקה ליטרלית, זו הקוראת את המוות כמילה נרדפת למשטמה ולא לאהבה.

יתר על כן, יפתח אמנם מבקש אישור משמים על הבחירה בו - אך ללא הועיל, אף אות לא מגיע. אלוהי אביו שותק. לא שתיקה זמנית, "ליקוי" רגעי, כמו באפולוגיה הידועה של בובר אחרי השואה (ליקוי האור האלוהי, 1952), ולא שתיקה שמקורה ב"הבנה ההדדית שבין האלוהי לבין היחיד המיוחד" לפי קירקגור, אלא שתיקה מוחלטת. שתיקה השמים, שאליה יחזור עוז כעבור מחצית היובל בספרו הפרשני על עגנון,¹² היא המסמנת את מקור הזווית הייחודית שממנה התבונן עוז בנרטיב הקורבן וההקרבה על כל תקדימיו ומקורותיו, הרחוקים והקרובים. שכן מה שמרתק ביותר בשרשרת הבינ-טקסטואלית שלפנינו הוא ההיפוך הערכי שהוא ביצע במקורות ההשראה הבר-מקראיים שלו: בעוד אלה, למן ספר יובלות וקדמוניות המקרא (שעל השפעתו המרבית על "איש פרא" אני עומדת במקום אחר) ועד לבשורות הגנוסטיות, עמדו על ספה של מסורת שהציבה את קורבן האדם - של יצחק, בת יפתח, ישו - כאידיאל, "איש פרא" הופך את המשוואה על פיה. כשני עשורים ומחצה לפני שחשף יהושע בקול ענות את הסכנה הצפונה במיתוס הסכין המרחפת תדיר באוויר והכריז על "מרד" גלוי בו,¹³ עשה זאת עוז בסיפור צנוע ובלתי מוכר זה.

אכן, זהו סיפור של "חלום וחושך" - כן, ביטוי זה, חלופה קרובה ביותר של כותרת יצירת המופת האחרונה שלו, סיפור על אהבה וחושך,

הקרדינלית: מה מנסה הסיפור להגיד על "הבשורה על פי יפתח (ובתו)? איפה עומד הסופר ביחס לתשוקת המוות של גיבוריו, להזיותיהם המשיחיות (הנוצריות?), ואפילו ביחס לקורבן התולדות של המיתולוגיה הפגנית המופיע כאן גם הוא?

לטענתי השתמש עוז במיתוסי הקורבן השונים, למן קורבן הכלולות הנשי היווני ועד למרטיריות הנוצרית, כבנקודה ארכימדית שממנה ניסה לבקר בסיפור מוקדם זה (1966!) את נרטיבי הקורבן וההקרבה בכלל (ואת טופוס העקדה בפרט) על ידי חישוב ערפילי המיסטיפיקציה הסובבים ומסווים אותם.

כמובן, מיסטיפיקציה זו גם מושכת ומפתה. ופיתוי זה, הארוס של המוות, הוא הוא הדרקון שבו נאבק הסופר, פסיכולוגית ואידיאית, כפי שמעידה יצירתו מראשיתה הברדיונית ועד אחריתה האוטוביוגרפית. ונראה שלעיתים גם קוראים נופלים ברשתו האסתטית המפתה ואינם מזהים את המבט המבקר ואת הקול המספר המסתייג מגיבוריו וממקורותיו של הסופר, ואפילו הזינו אלה את דמיונו היוצר.

אכן, יפתח מעוצב בסיפור כגיבור שחייו נשלטים למעשה מכוח שיגעון לדבר אחד, חיפוש כפייתי אחרי אות, ניסיון, התגלות, כלומר - בחירה. בניגוד לנבחרים המקראיים, שאחריהם חזר אלוהים באותות ובמופתים, יפתח נאלץ לחפש אחרי אותות בעצמו. זוהי דרמה של משחק מחבואים מהופך, שבו אלוהים מתחבא ויפתח שואל "איכה", אם תורשה לי פרפראזה על מילותיו המפורסמות של יהודה עמיחי.

בשיאו של החיפוש פונה יפתח לאלוהיו במונולוג ארוך, שחלק ממנו הבאתי בפתח דברי. כמו שראינו, הוא הופך על פניה לחלוטין לא רק את הקריאה המקובלת של תחרות הקורבן שהביאה לרצח הראשון במקרא, אלא אפילו את הדימוי המסורתי של האל ש"שפט" בתחרות זו:

אספני אלך כי בצלם משטמתך נוצרת, אלוהי הזאבים כלילה כמדבר.... אשר תאהב אותו תשרוף באש-חרון אוכלת, כי קנא אתה, וגם בנך יאהב במשטמה.... נע-ונד קין וחותרך על מצחו למען שאת אהבתך וחרונך על פני האדמה.

רשימת האטרביביוטים החד-גונית שמייחס יפתח לאלוהיו - "משטמה", "חרון", "קנאה", "אש שורפת" - מעידה בבירור על "הזדהותו" (של יפתח הברדיוני, לא של המחבר) עם רעיונות הגנוסטיקה הקדומה, זו דת הכפירה בהא הידועה, זו ששכתבה את המקרא ויצרה דואליזם תיאולוגי שבמסגרתו היפכה על פניהם את כל הערכים המקראיים, החל מזוג האחים הראשון בבראשית... תורה זו קנתה לה מהלכים באוניברסיטה העברית עשורים רבים לפני הגילוי המרעיש של "הבשורה על פי יהודה", שכן בשנות הארבעים היה לאוניברסיטה מומחה משלה לגנוסטיקה, הפרופסור הנס יונאס. ואכן, ספר היסוד של יונאס, הגנוסטיקה ורוח שלהי העת העתיקה, שפורסם לראשונה באנגלית ב-1968, מדגים את עקרונות השכתוב המגמתי והפולמסני ואת רוח הכפירה והמרדה של הדת החדשה דווקא באמצעות דמותו של קין (!), שהפך בכתביה לסמל הבן הנבחר (במקום הבל), ותפס מקום של כבוד באילן היוחסין המוביל לישו המושע. גם בערך Gnosticism שכתב פרופסור דוד פלוסר באנציקלופדיה יודאיקה מודגם העיקרון הפרשני של הכת בעזרת היפוך ערכו של קין, שעל שמו נקראה כאמור הכת "בני קין".⁸

קרוב לוודאי שהדי תורתו של יונאס, שפירש את המרד הגנוסטי הקדום לאור הפילוסופיה האקזיסטנציאלית של המאה העשרים, הורגשו

5. "הגולם מציון", 'מולד', 1976: (481-489): 488.
 6. בין אל לחיה (עם עובר, 1988): 88.
 7. "הערות לבחינת 'עקדת יצחק' בספרות ימינו כטופוס, תמה ומוטיב", התוכחה והעקדה, ערך צבי לוי, מאגנס, 1990: 31-52.
 8. ראו
 Hans Jonas, *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, Beacon Press, 1963 [second edition]: 95.
 9. נורית גרץ, עמוס עוז: מונוגרפיה (ספריית פועלים, 1980), עמ' 13 ואילך.

10. ספר היוכלות, מתורגם ומבואר על ידי א. ש. הרטום, יבנה, 1965: 65-67. יש לציין שבנוסף המאוחר של הסיפור הוחלפה המילה "משטמה" במילים שכיחות יותר כגון "שנאה", "זעף" ו"חימה", ובכך טושטש מקור אפשרי של עיצוב הדמיון בסיפור המקורי.
 11. ראו דרידה,
 Jacques Derrida, *The Gift of Death*, trans. David Wills, University of Chicago Press, [1992] 1995.
 12. עמוס עוז, שתיקת השמים: עגנון משתומם על אלוהים, כתר, 1993.
 13. ברומן מר מאני, הקיבוץ המאוחד, 1990, וב-"חתימה": לבטל את העקדה על ידי מימושה", בכיוון הנגדי: מבהר מאמרים על מר מאני, בעריכת נ. בן-דב, הקיבוץ המאוחד, 1995: 394-398. וראו גם מאמרי "יצחק או אדיפוס?", 'אלפיים' 22 (2001): 53-77.
 14. המאמר מבוסס על פרק של מחקר בכתובים,
 From Jesus to Oedipus: Sacrificial Narratives in Israeli Culture.
 וראו מאמרי (בדפוס) "בת יפתח בדורה כיצחק בדורו? ערגון העקדה בקדמוניות המקרא ובסיפור 'איש פרא' של עמוס עוז", מחקרי ירושלים בספרות עברית כ"ב (ספרות ומרי).

הופיע כבר בפנינה הסיפורית המיניאטורית הזאת, הפטדה של יצירתו המוקדמת. קישור בלתי צפוי זה חושף את חרדתו המוקדמת של עוז הצעיר - פחות משנה לפני פרוץ מלחמת ששת הימים - שמא דווקא הקרבת בת-יפתח (שמומשה) ולא עקדת יצחק (שנעצרה) היא גרטיב "מתת המוות" המאפיין את חלומות החושך של בני דורו. ■

יעל פלדמן היא פרופסור לספרות עברית השוואתית באוניברסיטת ניו יורק NYU; מופקדת הקתדרה לתרבות עברית על שם אברהם כ"ץ וחברת ועדת מרכז טאוב ללימודי ישראל.

הערות

1. ראו על כך "והיו הבוגדים לגיבורים", גדליה סטרומזה, 'תרבות וספרות' / 'הארץ', 14.4.06.
2. עמוס עוז, "איש פרא", 'קשת' 9: א, סתו 1966: 86-104.
3. ראו מאמרי "האמנם נקראה בת-יפתח 'שאיילה' ואיך נהפכה למרטרית נוצרית: על יצחק, בת יפתח וקורבן אדם ביהדות ובמה שמחוץ לה", 'הארץ' / 'תרבות וספרות' 12 ביוני 2005.
4. "על האדמה הרעה הזאת", ארצות התיק, עם עובר, 1976: 200-243.

מוטי ריקלין

גלגלים

ליליפות הקטנה

סנוֹבִּילִים
 שולֶּחַת רִגְלִים
 סוֹלְדוֹת לְשַׁעַע
 מִהֶפֶה יוֹצֵא
 חִיּוֹן צְפוֹנִית
 פּוֹצֵעַ.

בְּתִלְתוֹל מִתְגַּנֵּב
 כָּל הַיָּמָן מִתְקָרֵב
 אֶל סְנוֹבִּיִּים
 בְּלוֹנְדִּים star.

מתוך הספר כשהבלונדינית נושבת
 העומד לראות ב'ספרי עתון 77'

לִילָה שֶׁל גַּחְלִילִיּוֹת, עַל
 גַּלְגָּלִים. מְכוֹנֵית נַחְמָדָה
 זוֹ לֹא אֲגַדָּה. זוֹ פִּיאֵט אֲדָמָה
 וּבְפָנִים דְּמָמָה. מִיִּמֵּין הוּא
 חוֹתֵךְ, אוֹתוֹ לְמְבוֹרְגִינִי.
 מַחְלִיפּוֹת לוֹ גַּלְגָּל
 נְעוּרוֹת בְּפִיקִינִי. מִשְׁאִיוֹת
 הַבְּרִיּוֹן שֶׁל בֵּית סֹפֵר
 הַתִּיכּוֹן, וּפִיאֵט קֶטְנָה, רֵזָה
 וּמְסַפְּנָה. מִשְׁמָאל מִשְׁתַּחֲצַנֵּת
 פְּרָאִי מְגַנְדֵּרֶת: topless
 רְפוּד וּמַחְבֵּרֶת. נְעוּרוֹת
 מִתּוֹקוֹת שְׁאֵפְלוּ לִי לְפַעֲמִים
 קֶצֶת עוֹשׂוֹת פְּנִסִים
 וְאוֹתוֹ וְוָאֶחָד בֶּן-זוֹ
 מְנוּל, שֶׁתִּמִּיד אֵיזוֹ בְּלוֹנְדָה
 מַחְלִיפָה לוֹ גַּלְגָּל.

לִילִיפּוֹת מִתְפַּתֶּלֶת מְעַנֵּג
 בְּמִטָּה, כְּלָה תִלְתָּלִים
 מִתְרִיסִים, מְמַלְמֶלֶת

 לִילִיפּוֹת הַמְתוֹקָה
 מֵאֲשֶׁרֶת בְּעִיר הַגְּדוּלָה
 Fucking
 שׁוֹפִינֵג

 סְמוּקָה וּמְקִסִּימָה
 בּוֹעֵרֶת
 הִיא מֵאֲשֶׁרֶת

 יֵשׁ לָהּ
 מִיִּשְׁהוּ שֶׁהוּא
 מִשְׁהוּ מִשְׁהוּ